

Democratie onder druk

3.0

Fatsoen is het weefsel van de samenleving

Met groeiende onrust kijk ik al zo'n 10 jaar naar het publieke debat in Nederland en daarbuiten. Een van de opvallende trends (er zijn er meer!) is dat politieke tegenstanders elkaar uitmaken voor 'landverraders' of 'vijanden van het volk', complottheorieën over politieke tegenstanders vanuit parlementen (en in de VS zelfs via de regering) worden verspreid en persoonlijke aanvallen de discussie ('jij-bakken') overheersen. Deze trend ondermijnt de democratie. Volgens Steven Levitsky en Daniel Ziblatt in hun helaas nooit in het Nederlands vertaalde boek *How democracies die* is de grondwet nooit genoeg om antidemocratische krachten tegen te houden en zijn extra gedragsregels nodig om dat te bewerkstelligen. Een van die gedragsregels is het *voorbeeldgedragsprincipe*. In een notendop luidt dit principe: politici (ook ministers), ambtenaren en publieke bestuurders moeten door hun woorden en daden de democratie versterken, niet verzwakken.

Dit principe houdt in dat gekozen bestuurders en ambtenaren zich bewust zijn van hun voorbeeldfunctie. Opponenten dienen beschouwd te worden als legitieme deelnemers aan het publieke debat – niet als vijanden die uitgeschakeld moeten worden. Door zich aan de spelregels te houden, erkennen politiek rivalen elkaars gelijke recht om mee te doen en zelfs te regeren. Kort gezegd: speel op de bal, niet op de man.

Goede voorbeelden uit het verleden zijn er genoeg. In de Nederlandse politiek was decennialang sprake van een soort 'gereguleerde rivaliteit'. Denk aan de rooms-rode coalities van 1946-1958 en de paarse coalities van 1994-2002. Natuurlijk waren er uitzonderingen, maar die bevestigden de regel: verschil van mening is prima, maar laat elkaar heel. Ook tijdens verkiezingsdebatten hielden (let op de verleden tijd) Nederlandse lijsttrekkers vroeger er doorgaans aan vast om beleefd te blijven – felle inhoud, maar men laat de tegenstander in zijn waarde. Dit cultiveert bij de burgers het idee dat tegengestelde partijen geen vijanden zijn die elkaar naar het leven staan, maar concurrenten in een gemeenschappelijk speelveld.

Concreet betekent voorbeeldgedrag dat politici het volgende moeten nalaten:

- *Vijanddenken*. Zet tegenstanders niet weg als 'vijanden van het volk', ook wel 'de elite' genoemd. Politieke tegenstanders zijn je medespelers in het democratische spel.
- *Verdachtmakingen*. Verspreid geen ongefundeerde beschuldigingen of complottheorieën over politieke collega's.

- *Polariserende taal.* Gebruik niet voortdurend ‘wij tegen zij’ retoriek, die groepen burgers tegen elkaar opzet. Met name uitspraken zoals ‘het volk wil...’ of ‘Nederland wil...’ zouden uitgebannen moeten worden. Bedoeld wordt – en zeg dat dan – ‘Mijn kiezers willen...’.

Het niet volgen van richtlijnen als hierboven ondermijnt de democratie. Woorden doen ertoe, zeker uit de mond van gezagsdragers. Als onze leiders feiten verdraaien of collega’s demoniseren, slijten de normen die ons bestel eerlijk en functionerend houden. Het stilzwijgend tolereren daarvan kan anderen het idee geven dat het wel prima is om je zo te gedragen. Goed voorbeeld doet goed volgen. En sommigen gaan dat dan, om verschillende persoonlijke redenen, ook echt doen. En versterken zo een maatschappelijk fenomeen dat de democratie stelselmatig ondermijnt. Wat eerst onaanvaardbaar was wordt aanvaardbaar. De grenzen verschuiven ongemerkt keer op keer. Met als onvermijdelijke uitkomst een vorm van autocratie. Tenzij voldoende mensen dit een halt toeroepen.

Dat dit geen abstract principe is, bewijzen recente incidenten. Een schokkend voorbeeld was de intimidatie van D66-leider Sigrid Kaag, bij wie in 2022 een complotdenker met een brandende fakkel voor de deur stond en intimiderende en beledigende teksten tegen Kaag en haar gezinsleden schreeuwde. De politieke duiding in die tijd was, dat de man zich gesteund voelde door retoriek van volksvertegenwoordigers. CDA-minister Hugo de Jonge waarschuwde toen: ‘Woorden doen ertoe. Spreken over tribunalen, over politici die achter tralies zouden moeten, de hele manier waarop Forum voor Democratie woorden kiest, dat is niet zonder gevaar. Er zijn mensen die zich daardoor gelegitimeerd voelen om over te gaan tot gedrag dat ver, ver over de grens is. Dat je niet anders kunt zien dan als bedreiging of intimidatie.’ Kort gezegd: als sommige volksvertegenwoordigers voortdurend het gif van haat en wantrouwen zaaien, zullen anderen dat oogsten in de vorm van dreigementen en geweld.

In de Verenigde Staten mondde jarenlange karaktermoord en complotpraat vanuit het Witte Huis zelfs uit in de bestorming van het Capitool op 6 januari 2021 – een ultiem teken hoe kwetsbaar democratie is wanneer ophitsende leugens de overhand krijgen en zelfs leiden tot het voor de tweede maal democratisch verkozen van een autocraat die kennelijk moeite doet om in een luguber lijstje van dictators opgenomen te gaan worden. We weten allemaal dat er nog veel meer voorbeelden zijn. Wat begint met woorden kan eindigen met daden. Woorden kunnen angst en vijandsbeelden zaaien die mensen tot het uiterste drijven. Zoals Sigrid Kaag het uit eigen ervaring verwoordde tijdens een rechtszaak tegen een doodsbredeiger: ‘Je kunt over zo’n bedreiging natuurlijk altijd zeggen: trek het je niet aan. Het hoort erbij. Het is normaal. Alle politici maken het mee. Het is zo erg nog niet. Maar het is niet normaal. Woorden doen ertoe. Woorden kunnen net zo goed verwonden als ze kunnen helen. En woorden leiden helaas vaak tot daden.’

Geschiedenislessen zijn er ook genoeg. Negentig jaar geleden begonnen nazi’s in Duitsland hun tegenstanders – en hele bevolkingsgroepen, zoals joden, homo’s en zigeuners – weg te zetten als “geen echte Duitsers”, met rampzalige gevolgen. Dit is een voorbeeld van een democratie die zichzelf bewust ondermijnde door groepen te gaan uitsluiten

en feiten te verdraaien om vijandbeelden te creëren. Zelfs de Tweede Kamer heeft ooit ingezien dat de omgangsvormen bewaakt moeten worden. In 2022 was er brede overeenstemming dat scheldpartijen en complottheorieën de democratie ondermijnen en de volksvertegenwoordiging onwaardig zijn. Maar daarna ging het circus voor de camera's gewoon weer door.

Een gezonde democratie vereist onderling respect. Zodra politici elkaar niet langer als legitieme rivalen beschouwen maar als existentiële vijanden, verdwijnt de bereidheid tot dialoog en compromis. Onderzoek laat zien dat democratieën moeilijk standhouden als dit soort basisnormen afbrokkelen. Wie de opponent als kwaadaardige dreiging ziet, gaat al snel politiek bedrijven met een 'alles is geoorloofd'-mentaliteit – een hellend vlak richting autoritaire praktijken zoals we nu rijkelijk geïllustreerd zien in bijvoorbeeld de Verenigde Staten en Hongarije. We moeten snel de democratische omgangsvormen herstellen voordat de schade onomkeerbaar wordt. Laat politici niet weggkomen met gedrag dat onze democratie vergiftigt. Wij burgers hebben uiteindelijk de keuze. We moeten van onze vertegenwoordigers eisen dat ze het goede voorbeeld geven – de regels respecteren, fel debatteren op de inhoud en stoppen met verdachtmakingen en vijanddenken.

Democratie is meer dan instituties en verkiezingen – het is een manier van samen leven. Een samenleving floreert als we bepaalde normen (die we vaak 'fatsoen' noemen, ik kaap het woord terug van het CDA) in acht nemen en waarin we afstand nemen van mensen die taal en tactieken gebruiken die onze vrijheden ondergraven (helaas in de naam van (partij voor de) vrijheid en (forum voor) democratie, hetgeen voor velen verwarrend moet zijn). Antidemocratisch gedrag moeten we luid en duidelijk afkeuren, en politici steunen die inhoudelijk debatteren, tegenstellingen overbruggen en elkaar respecteren. Alleen zo kunnen we een deel van het vertrouwen in de politiek herstellen. Antidemocratisch gedrag kan ook via een *Ethisch Handvest* – met een sanctieregeling die echt pijn kan doen – voor politici, ambtenaren en publieke bestuurders gereguleerd worden.

Het is als burger (of als politicus) soms gemakkelijk of verleidelijk mee te gaan in de harde toon. Maar voor je het weet worden woorden wapens. Doe er niet aan mee. Als we samen kiezen voor een fatsoenlijke omgang met elkaar waarin feiten, het goede voorbeeld en empathie met de ander voorop staan, dan houden we onze democratie weerbaar en voorkomen we dat onze (politieke) cultuur onherstelbare schade oploopt.